

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

Слов'янські племена, згадувані в Початковому літописі, вже давно привертають до себе увагу істориків та археологів. Вивчення цього періоду та правильне його розуміння має велике значення для висвітлення ранньої історії східних слов'ян.

Саме в цей період (друга половина I тисячоліття н. е.) в слов'янському світі відбувається боротьба родо-племінного та феодального укладу, перемога феодального укладу і як наслідок цієї перемоги — виникнення першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

Більшість дослідників, які займалися вивченням племен Початкового літопису, ставили перед собою обмежені завдання, прагнучи, головним чином, визначити, виходячи з археологічних матеріалів, племенні межі та скласти карти розселення племен. Джерелами для цих праць були матеріали досліджень слов'янських курганів XI—XIV ст.ст., які дійсно давали деякі уявлення про етнографічні особливості населення того часу.

Вперше на базі археологічного матеріалу з великою працею на цю тему виступив О. А. Спицин¹. Основна думка його праці полягає в тому, що кожному східнослов'янському племені відповідає певний археологічний комплекс з матеріалів курганных поховань. Виходячи з цього, він писав: „Оскільки старожитності окремих районів помітно відрізняються одні від одних, то немає сумніву, що дальші розширені дослідження відповідних курганів дадуть точну картину розселення древноруських племен часу Початкового літопису“².

Розвиваючи ці положення О. А. Спицина та ідучи шляхом класифікації і картографування курганных старожитностей, А. В. Арциховський визначив племенні старожитності та межі розселення племені в'ятичів³, Б. О. Рыбаков — племені радимичів⁴, а пізніше — полян, сіверян та уличів⁵. Усі ці праці сприяли встановленню думки про наявність комплексів жіночих прикрас, властивих кожному східнослов'янському

¹ А. А. Спицин, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, т. VIII, 1899.

² Там же, стор. 339.

³ А. В. Арциховский, Курганы вятичей, РАНИОН, М., 1930.

⁴ Б. А. Рыбаков, Радимичи, Праці БАН, т. III, Менск, 1932.

⁵ Б. А. Рыбаков, Поляне и северяне, СЭ, VI—VII, М., 1947, стор. 88; Уличи, КСИИМК, вып. XXXV, 1950.

племені. Для сіверян такою характерною прикрасою визнані спіральні височні кільця.

Всі ці висновки, як уже згадувалося, робилися на підставі археологічних матеріалів XI—XIV ст.ст., тобто часу, коли племенна організація на більшій частині території східнослов'янських земель змінювалась або вже була змінена на організацію державну.

П. М. Третьяков, не погоджуючись з цими положеннями, вважав, що межі та характерні ознаки племен Початкового літопису можна і потрібно досліджувати лише по матеріалах VIII—X ст.ст., а можливо і VI—X ст.ст., тобто на пам'ятках того часу, коли ці племена існували реально¹.

Полеміка, що виникла після цього між П. М. Третьяковим та А. В. Арциховським², який виступив на захист повноцінності курганних старожитностей як племінних пам'яток, до єдиної думки не привела.

Для утворення східнослов'янських племен з їх стійкою політичною, соціальною та економічною організацією потрібен був досить значний відрізок часу, який не всі племена проходили однаково.

Ми цілком приєднуємось до думки П. М. Третьякова про те, що при вивченні східнослов'янських племен треба спиратися на пам'ятки часу реального існування того чи іншого племені Початкового літопису.

Зараз такі пам'ятки, що відносяться до другої половини I тисячоліття, уже відомі в значній кількості; так, наприклад, про історію сіверян можна говорити досить певно, не звертаючись до курганних матеріалів часів Київської Русі.

II

В літопису є досить точне визначення племенної території сіверян: „а друзии же седоша на Десне, и по Семи и по Суле и наркошася Севера“. Виходячи з цього, мабуть, і треба вважати сіверянськими відкриті в басейнах цих річок археологічні пам'ятки другої половини I тисячоліття. Цілком безсумнівно сіверянськими пам'ятками на цій території будуть городища роменського типу.

В 1901 р. М. О. Макаренко біля м. Ромни в урочищі Монастирище відкрив городище, що мало більш архаїчні риси, ніж відомі в той час городища Київської Русі³.

Ним же пізніше були відкриті ще кілька подібних пам'яток, які в літературі дістали назву городищ роменського типу. Проте в працях М. О. Макаренка ця категорія пам'яток не одержала правильної історичної інтерпретації та датування. Лише в працях радянських археологів пам'ятки роменського типу були правильно висвітлені та датовані.

Городища роменського типу розташовувались, як правило, на мисах з стрімкими схилами. З напільного боку вони укріплювались ровами та валами. Житла на городищах являли собою напівземлянки, стінки яких були рублені з деревин або сплетені з лози. Стінки печей ліпилися з глини, яка в багатьох випадках спеціально для цього добувалась (спонділова), склепіння печей найчастіше викладалися з заздалегідь випалених грудок глини. На городищі Монастирище були виявлені ліплені з глини з склепінням печі, подібні до вуликів. Залишки такої печі були розкопані нами на городищі біля с. Волокитине, Шалигинського району, Сумської обл.

¹ П. Н. Третьяков, Археологические памятники древнерусских племен, Ученые записки ЛГУ, 1949; Расселение восточных славян по археологическим данным, СА, IV.

² А. В. Арциховский, В защиту летописей и курганов, СА, IV, М.—Л., 1938.

³ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПб, 1907, стор. 55—68.

Городища були густо заселені, життя на них існувало довгий час. Неукріплені поселення, зв'язані з городищами, з'являються лише в пізній період; таке поселення є, наприклад, біля городища Курган у с. Волинцеве, Путивльського району, Сумської обл., але датувати це поселення слід вже часом Київської Русі¹.

Майже на всіх городищах є значний культурний шар, що містить своерідну ліпну та кружальну кераміку.

Ліпна кераміка виготовлена з глини, що має велику домішку шамоту, форми її досить різноманітні. Це, в основному, горщики,

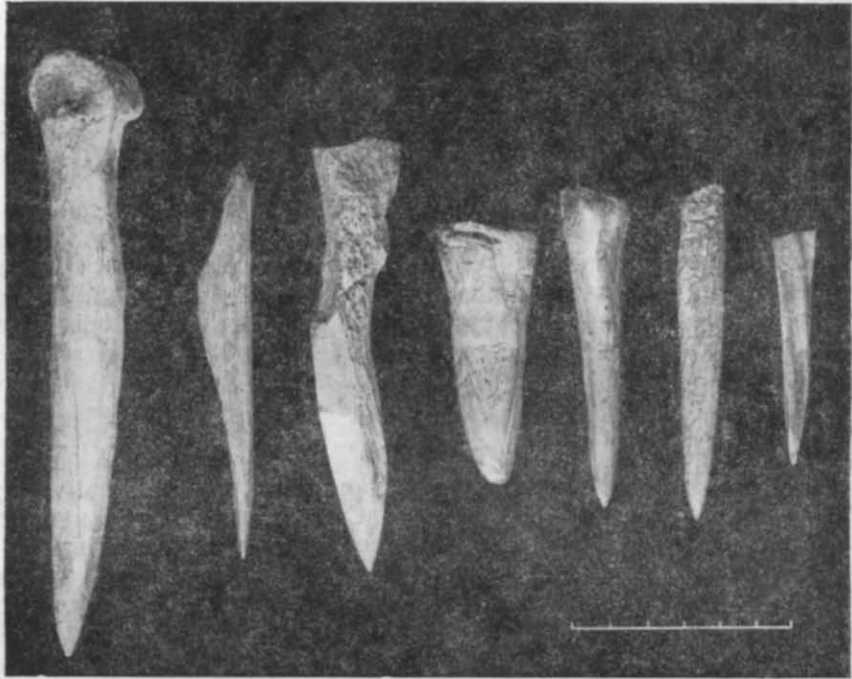

Рис. 1. Кістяні вироби з роменського городища Вишнева Гора.

макітри, мисочки, сковорідки доброго випалу. Майже вся ліпна кераміка орнаментована по плічках відбитками палички, обмотаної ниткою, — так званою гусеничкою.

Кружальна кераміка — це майже виключно горщики так званого курганного типу (посуд з слов'янських курганів IX—X ст.ст.). Зустрічається ця кераміка на переважній більшості городищ, проте її немає на найраніших городищах, таких як Опошня на Полтавщині.

Крім курганної кераміки, на деяких городищах є кружальна кераміка з характерними вертикальними вінцями та орнаментом з пролощених ліній (городище біля с. Битиця, Сумського району).

Деякі дослідники висловлювали думку про примітивність, архаїчність культури городищ роменського типу. Так, наприклад, І. І. Ляпушкін, даючи коротку характеристику роменської культури, пише: „Основна маса побутового інвентаря виготовлялася з кістки. Речі з металу зустрічаються рідко. Глиняний посуд грубий, ліпний. Відомо лише кілька поселень, де поруч з ліпною керамікою роменського типу зустрінуті

¹ В. Й. Довженок, Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 259.

окремі уламки гончарного посуду культури полів поховань (Авдієво, Гориці)¹.

На нашу думку, таке твердження базується на недостатньому вивченні цих пам'яток (досі немає жодного городища роменського типу, розкопаного повністю). Таке твердження, що припускає відсутність або надзвичайну обмеженість вживання металів, не відповідає дійсності. На-

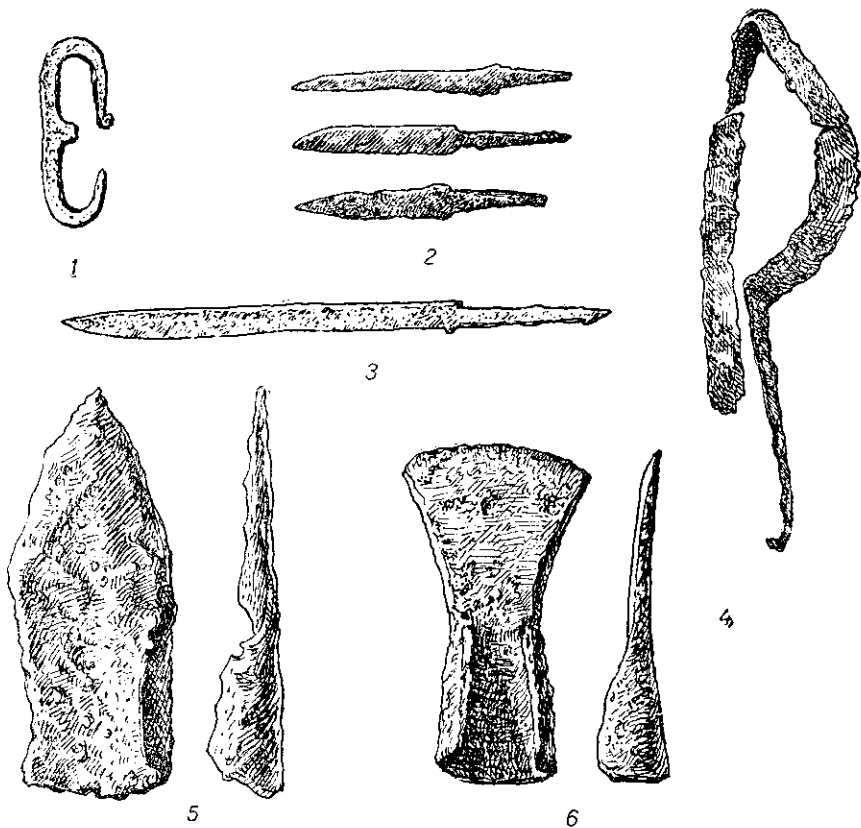

Рис. 2. Речі з городища Вишнева Гора (1—3, 6) та Волинцевського поселення (4, 5): 1 — кресало; 2 — ножі; 3 — кинджал; 4 — серп; 5 — наральник; 6 — тесло.

роменських городищах знаходять у великій кількості проколки різної товщини у вигляді різко загострених уламків трубчастих кісток (рис. 1). Інших виробів з кістки тут майже немає. Можна з певністю твердити, що ці проколки виконували якісь досить обмежені функції і, безумовно, не могли замінити собою весь побутовий інвентар. Треба гадати, що вони вживались для виконання якоїсь примітивної роботи. І в наш час для підшивки валяного взуття використовують кістяні шила, для плетіння рибальських сітей — дерев'яні іглиці, що пояснюється не відсутністю металу, а зручністю такого інвентаря.

Не відповідає дійсності і твердження про те, що лише на деяких поселеннях є кружална кераміка культури полів поховань черняхівського типу, яка не пов'язана органічно з ліпною керамікою городищ роменського типу.

Майже на всіх роменських городищах, як вже згадувалося вище, є кружална кераміка, властива майже для всієї території Київської Русі IX—X ст.ст., яка відноситься до одного — роменського культурного

¹ И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений Днепровского Левобережья, СА, XIII, М.—Л., 1950, стор. 26.

шару, а не до різних. Поступово ця кружальна кераміка витісняє ліпну, але довгий час співіснує з нею.

Як справедливо відмічає І. І. Ляпушкін, вироби з металу під час розкопок зустрічаються рідко, однак з цього не можна робити висновок, що їх не було зовсім або було дуже мало.

Коли для порівняння взяти близькі по типу пам'ятки — поселення культури полів поховань черняхівського типу, то ми побачимо, що переважну більшість знахідок на цих поселеннях становить кераміка: наприклад, на Ягнятинському поселенні за два роки робіт знайдено не більше півтора десятка виробів з металу, а уламків кераміки — багато тисяч.

„Бідність“ сіверянських поселень виробами з металу, мабуть, треба пояснювати тим фактом, що весь інвентар, крім кераміки та кістяних проколок, становив для жителів роменських городищ велику цінність і добре зберігався. Всі речі, що дійшли до нас, — це те, що стало непотрібним або було загублене.

Довгий час вважались невідомими поховання, зв'язані з городищами роменського типу. Коли переглядати матеріали численних могильників, розкопаних Д. Я. Самоквасовим на сіверянській землі, то серед курганів X—XIV ст.ст. можна виділити і раніші, що зробив і сам Д. Я. Самоквасов, виділивши їх в окремий розділ своєї праці, правда, без визначення дати. Мова йде про кургани з трупоспаленням на стороні і похованням в урнах, що закопувалися в верхній частині задалегідь зробленого курганного насипу¹. Такі кургани були розкопані, головним чином, в Посейм'ї. Нам також вдалося розкопати кілька таких курганів у с. Дорошівка, Шалигинського району, Сумської обл., розташованих безпосередньо біля городища роменського типу.

Урни в цих похованнях були двоякі: звичайні ліпні горщики роменського типу та трохи відмінні від них горщики з вертикальними вінцями і заглаженою поверхнею, ідентичні ранішим горщикам волинцевського типу, про які мова буде нижче.

Таким чином, нам здається можливим вважати поховання урн у верхній частині кургана найдревнішим типом слов'янських поховань в курганах для території сіверян і безпосередньо пов'язувати їх з городищами роменського типу.

Треба відмітити, що могильники з такого роду похованнями, як правило, складаються з незначної кількості курганів. Беручи до уваги густе заселення роменських городищ, виникає думка про існування поруч з такими курганами і іншого обряду поховань, який не залишив після себе помітного сліду. На існування такого обряду прямо вказує літопис: „А Радимичи, и Вятчи, и Северо один обычай имяху... И аще кто умряше, творяху трызну над нимь, и по сем творяху кладу велику, и възложат на кладу мертвеца, и съжигаху, и по сем събравше кости, вложаху в ссуд мал и поставляху на столпе на путех, иже творят Вятчи и ныне“².

На території радимичів, недалеко від м. Лоев, В. З. Завітневичем були досліджені слов'янські кургани з залишками дерев'яних стовпів діаметром близько 0,2 м (1/2 аршина), що йшли від самої вершини курганного насипу до материка, з урнами на них³. Такі поховання цілком відповідають описові цього обряду у літописі.

Внаслідок досліджень, проведених Інститутом археології АН УРСР

¹ Д. Я. Самоквасов, Курганные древности северянской Черниговщины, М., 1916, стор. 67—77.

² Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 7, 8.

³ В. З. Завитневич, Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. VI, К., 1892, стор. 19—21.

в Посейм'ї в 1948—1949 рр., відкрито новий тип археологічних пам'яток, що безпосередньо передує городищам роменського типу і може датуватись VII—VIII ст.ст. н. е. Мова йде про поселення і пов'язані з ними могильники в урочищі Стан біля с. Волинцеве, Путивльського району, Сумської обл., та в урочищі Лан біля с. Сосниці, Чернігівської обл.

Поселення біля с. Волинцеве займало великий мис, що полого спускається в заплаву р. Сейм. З трьох боків мис оточений болотом. Ніяких укріплень поселення не мало, проте саме місце розташування ніби ховало його від стороннього зору. З напільного боку мису по краю плато знаходиться безкурганний могильник. Топографія поселення та могильника біля Сосниці така ж сама.

Планування Волинцевського поселення, яке займало значну частину мису (поселення розкопане, головним чином, в кінцевій частині мису), змальовується так: вздовж західного боку мису розташовувалися на відстані 8—10 м один від одного два ряди жител. Перший ряд знаходився на дуже пологому схилі, другий — ближче до середини мису, на рівному місці. Паралельно східному краю мису виявлено ще один ряд жител (ці житла не розкопувалися). Між рядами, в центрі мису, розкопано одне приміщення з трьома печами, яке мало, напевне, виробниче призначення.

Таким чином, житла будувалися, в основному, по краю площі мису, залишаючи центр його незабудованим. Бажання зберегти певний порядок в забудові поселення добре простежено на двох напівземлянках, що перерізали раніші житла, — всі вони не виходили з одного ряду. Такі ряди жител, треба гадати, розміщувалися на всю довжину мису або, принаймні, на більшу його частину. Розкоп, закладений за 60 м від крайнього житла в бік до основи мису, виявив житло, що також не виходило з цього ж першого ряду.

Житла розміщувалися, приблизно, на однаковій відстані одне від одного, виходячи з них здебільшого зроблені в бік площі між рядами. Тут же знаходилися ями для зерна.

Планування поселень біля Сосниці, в зв'язку з незначним обсягом робіт, виявити не вдалося.

На обох поселеннях існувало два типи жител-напівземлянок, відмінних один від одного конструкцією стін. Менша частина жител мала стіни, зроблені з покладених одна на одну колод, стіни більшої частини жител були сплетені з лози та обмазані глиною.

При розкопах Волинцевського поселення були досліджені залишки одного згорілого житла, де добре збереглась нижня частина зрубу та перекриття даху (рис. 3 та 4).

Для побудови цього житла була викопана прямокутна яма розміром 6×7 м, в якій збудовано зруб з колод товщиною 25—30 см, покладених одна на одну та обтесаних з внутрішнього боку. Колоди скріплювалися по кутах „в обло“. Зруб квадратний (сторона квадрата — 4 м), орієнтований по сторонах світу. Простір між стінами ями і зрубом був засипаний землею. Житло заглиблювалось у землю на 1,15 м — підлога його опущена до рівня залягання піску!

Цікаво відзначити, що глибина залягання підлоги всіх жител (у Волинцевому розкопано 15 жител, в Сосниці — 5) визначалася глибиною залягання шару піску і в зв'язку з цим коливалась в межах 0,6—1,2 м в Волинцевому та 0,8—1,6 м в Сосниці.

У північній частині зрубу був вхід шириною 1 м. До входу з поверхні землі йшов коридор, що закінчувався двома східцями, з яких нижні були зроблені на 0,75 м нижче рівня підлоги.

В північно-східному кутку житла, ліворуч від входу, виявлена масивна піч доброго збереження. Стіни печі ліпилися з споділової глини (яку видобували десь на стороні) в своєрідній загородці розміром

1,1 × 1,2 м, зроблений з обтесаних колод. В цій загородці, безпосередньо на підлозі, виводилися стіни печі на висоту 0,4—0,45 м, товщиною 0,2—0,25 м коло челюстів та 0,4—0,45 м в тильній частині. Верхня

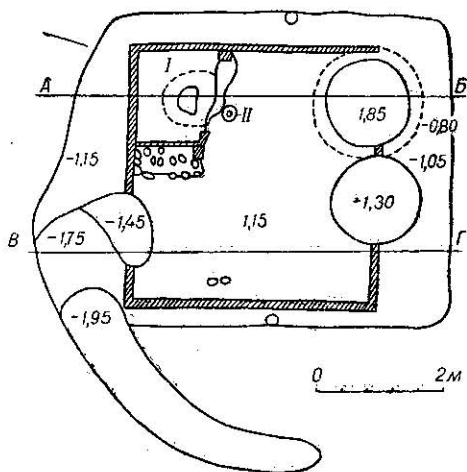

Рис. 3. План житла з Волинцевського поселення.

частина стін печі була зрізана горизонтально, в зв'язку з чим утворилися площадки, на які спиралося склепіння печі. Матеріалом для склепіння були скріплені звичайною глиною заздалегідь випалені глиняні заготовки різних форм, а також значні за розмірами уламки кружальної кераміки. Димоходу піч не мала, черинь її намазувався на викладку з дрібних камінців та черепків посуду.

Печі такої ж конструкції були виявлені у всіх розкопаних житлах як на Волинцевському, так і на Сосницькому поселеннях, аналогічні печі є і на роменських городищах.

Судячи з залишків перекриття даху, яке впало під час пожежі всередину житла, воно було двосхиле — з схилами на схід та захід.

Дах був зроблений з необтесаних деревин діаметром 18—23 см, які прикладались одна до одної від конька даху. По коньку проходила дере-

Рис. 4. Вигляд житла з Волинцевського поселення з північного сходу.

вина, що спиралася своїми кінцями на два стовпи, вкопані за межами житла. Поверх такого накату дах засипався землею, яку брали з викида ями житла.

Підлога, що являла собою товсту глиняну намазку, була обпалена під час пожежі. В інших розкопаних житлах підлоги також були глиняні або робились з якоїсь вапнякової маси, скрізь вони були міцні та товсті.

Біля південної стінки житла в підлозі була викопана яма правильної круглої форми, половина якої виходила за межі житла. Яма мала

форму зрізаного конуса з верхнім діаметром 1,3 м і діаметром дна 1,8 м при глибині 0,75 м від рівня підлоги. Стінки її були старанно обмазані глиною (яма вирита в піску) і випалені. На дні ями знайдені залишки дерев'яної ляди, яка закривала її. Призначення ями, безумовно, господарське; ями-комори такої ж або дуже близької конструкції виявлені у всіх інших житлах.

Ями для зерна, що знаходилися між житлами, мали діаметр 1,2—1,5 м і глибину до 1 м. Всі вони грушовидної форми з обмазаними та випаленими стінами.

Стіни другого і, мабуть, більш поширеного типу жител сплетені з лози і обмазані з обох боків глиною. При будівництві таких жител викопувалась яма за розміром житла, стіни його щільно прилягали до стін цієї ями. Дах підтримували стовпи, що закопувалися по кутах житла і посередині двох стін. Розміри цих жител 6,8 × 6 м або 6,5 × 4,8 м; вони більші за рублені з балок, але з однаковою внутрішньою будовою.

Крім жилих приміщень була досліджена наземна дерев'яна споруда, яку можна трактувати як комору або хлів. Ця споруда була безпосередньо пов'язана з жилою напівземлянкою.

Крім жилих приміщень, було розкопано два приміщення виробничого призначення. Одне з них являло собою велику напівземлянку прямокутної форми, орієнтовану довгою стороною на північ—південь, розмірами 4,6 × 9 м і глибиною 1 м. У східній стінці приміщення була ніша глибиною 1,4 м і шириною 4 м, у північно-східному кутку якої знаходилася піч такої ж конструкції, як і всі печі жител, виліплена на підвищенні в 0,15 м. Челюсті цієї печі були повернуті до центра приміщення. В південно-східній частині знаходилася друга піч, також повернута челюстями до центра. Ця піч була збудована в ямі і черинь її був на 0,5 м нижче рівня підлоги, перед челюстями була викопана яма глибиною 0,8 м. Стіни печі були пропалені на всю товщу, чого в звичайних, побутових, печах ніколи не спостерігалось. В передпечній ямі виявлено багато залізних шлаків (яма була заповнена ними на глибину 0,35 м), безпосередньо за піччю була знайдена залізна криця. Посередині житла, трохи ближче до західної стінки, знаходилася третя піч, також повернута челюстями до центра.

Друге приміщення було трохи менших розмірів (4,8 × 4,6 м). В ньому також виявлено три печі, розташовані по кутах. Приміщення мало рублені стінки, від яких збереглися лише нижні колоди.

На Волинцевському та Сосницькому поселеннях знайдені знаряддя праці, різні побутові речі та велика кількість кераміки. Із знарядь праці треба особливо відмітити залізний наральник (рис. 2,5) та досить досконалої форми серп (рис. 2,4), а також зернотерки.

Кераміку можна розподілити на кілька груп. Переважає кераміка ліпна, товстостінна з домішками шамоту. За формами — це горщики з відігнутими вінцями, макітри та сковорідки. За зовнішнім виглядом та тістом вся ця кераміка майже зовсім не відрізняється від кераміки городищ роменського типу. Більшість кераміки орнаментована заціпами по краю вінця, рідше — відбитками палички, обмотаної ниткою.

Крім грубої ліпної кераміки, зустрічається ліпна кераміка поганого випалу, з глини без домішки шамоту та з заглаженою поверхнею. За формами — це горщики з вертикальними, прямими вінцями, без орнаменту. На поселеннях така кераміка зустрічається рідко, частіше вона буває в похованнях і своїми формами повторює існуючий тут кружальний посуд.

Кружальна кераміка представлена виключно горщиками чорного або коричневого кольору з високими прямими вінцями. Зроблена вона з добре вимішаної глини з домішкою дрібного піску або зовсім без

всяких домішок, випал її нерівномірний. Посуд цей прикрашений орнаментом з різних комбінацій пролощених смуг, що вкривають здебільшого всю поверхню. Іноді такі смуги комбінуються з хвилею по плічках. Кружална кераміка в матеріалах поселень становить 10—12% знахідок, в могильниках вона зустрічається в найбагатших похованнях. Своєю орнаментациєю ця група нагадує кераміку Салтовського могильника, відрізняючись від неї за формами.

Крім місцевої кружалної кераміки на поселеннях є уламки привізних амфор, дуже подібні до уламків амфор, що зустрічаються на поселеннях останньої чверті I тисячоліття н. е. в басейні Сіверського Дінця.

Рис. 5. Вигляд одного з поховань Волинцевського могильника.

З поселеннями волинцевського типу зв'язані безкурганні могильники з трупоспаленням та похованням залишків його в урнах. На території Волинцевського могильника не було виявлено слідів вогнищ, на яких спалювалися покійники. На території могильника біля Сосниці були знайдені дві площадки з товстих дерев'яних плах, розміром $1,2 \times 1,85$ м. Плахи були укріплені чотир-

ма дерев'яними стовпчиками, вбитими в землю по кутах площадки до рівня її поверхні. Площадки після розчистки являли собою вугільний шар, що добре зберіг розміри, форму та структуру дерева.

На згорілих плахах, що лежали в напрямі схід-захід, в незначній кількості були знайдені вуглики, попіл та дрібні уламки людських перепалених кісток. У східній частині однієї з площадок серед попелу знайдена синя подвійна бусина з слідами перебування у вогні. Земля під площадками та навколо них змінила свій колір від вогню.

Треба думати, що на таких площадках і відбувалося трупоспалення. Збереженість площадок свідчить, що процес спалювання на якомусь етапі штучно припинявся — коли б це було не так, то плахи хоча б частково перетворилися в попіл.

Спалені кістки покійника з частиною попелу і рештками речей збиралися з таких площадок і клалися в урни, які разом з ритуальним посудом ставилися на ґрунт і присипалися зверху землею, саме ставилися, а не закопувалися, тому що жодної урни не було виявлено в ямах.

На могильниках не було ніяких ознак курганних насипів, лише над двома похованнями, що знаходилися на самому краю плато, який ніколи не орався, були ледве помітні бугорки.

У 1906 р. М. О. Макаренком на Полтавщині між сс. Великі Будки та Костянтинівка був розкопаний могильник з трупоспаленням в урнах¹. Сам дослідник ніякої інтерпретації цьому могильнику не дав. В науці вкоренилася думка, що могильник належить до культури полів поховань черняхівського типу, до найпізнішої її стадії. Припускалося, що саме тут можна знайти зв'язки між культурами черняхівською та Київської Русі. П. П. Єфіменко та П. М. Третяков вважають могиль-

¹ Н. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПб, 1907, стор. 51.

ник одночасним Боршевському городищу, тобто IX—X ст.ст.¹. Таке датування цього могильника не зовсім відповідає дійсності, тому що він однотипний з Волинцевським.

Порівнюючи широко відомі пам'ятки роменського типу з мало ще відомими пам'ятками волинцевського типу, які знаходяться на тій самій території, ми бачимо наявність спільних рис у матеріальній культурі, економіці, побуті людей.

На городищах виявлені житла такої ж самої конструкції, як і на неукріплених поселеннях, з такими ж рубленими або сплетеними з лози стінами, з однаковими печами та ін. Житла ці трохи менші за розмірами, що можна пояснити більшою скупченістю населення, а, можливо, і поглибленням процесу дальшого відокремлення окремих родин.

Перехід сіверян від будівництва неукріплених поселень до городищ треба пояснювати експансією хазарського каганату.

Навряд щоб сіверяни, які на якомусь етапі платили хазарам данину, робили це цілком добровільно. Нам здається, що поява в VIII ст. роменських та боршевських городищ є наслідком укріплення сіверянами та в'ятичами своїх поселень у період найбільшої експансивності хазарського каганату. Ця думка підтверджується й тим, що ранні роменські городища не можна розглядати як феодальні — всі риси їх, як уже відзначалось, нічим не відрізняються від рис неукріплених поселень. В дальшому, мабуть в IX, а можливо на початку X ст., ці городища стали феодальними і ввійшли до складу зміцнілої Київської Русі.

Для ранніх роменських городищ характерні майже такі ж керамічні форми, як і для волинцевських поселень; орнамент з відбитків нитяного штампика, властивий волинцевській кераміці, вживається все ширше і ширше. Якщо на посуді з волинцевських поселень він наноситься тільки по краю вінець, то на посуді роменських городищ він вкриває плічки і найтовщу частину посудин, утворюючи різні, часом дуже красиві комбінації ламаних ліній.

На городищах існувала і кружальна кераміка з пролощеними лініями², але вона швидко зникає, поступаючись місцем досконалішій кружальній кераміці так званого курганного типу, яка була широко розповсюджена в південних районах, а також в околицях Чернігова. В той же час на роменських городищах з'являються шиферні пряслиця та скляні браслети. Ці явища слід розглядати як результат утворення більш міцних економічних зв'язків території, на якій складається Київська Русь.

Порівнюючи поховання з могильників волинцевського типу з похованнями в курганних могильниках, пов'язаних з роменськими городищами (кургани з урнами в верхній частині насипу), ми можемо простежити спадкоємність або спорідненість звичаю, яка полягає в використанні урн, відмінних від побутового посуду, подібність у формах урн, в закопуванні їх під самою поверхнею ґрунту.

Крім поселень та могильників кінця VII—VIII ст.ст., нам відомі і скарби цього часу. Такими скарбами є Харівський³ та Фатівизький⁴.

Харівський скарб знаходився в ліпному горщику з заглаженою поверхнею, типу горщиків з волинцевських поселень. Складався скарб з сережок, луниць, антропоморфних дуже схематичних фібул, браслетів, шийних гривен та інших речей, які були зроблені з срібла або золота.

Фатівизький скарб, крім речей місцевого виробництва, мав у своєму складі і речі імпортні.

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, М.—Л., 1948, стор. 14.

² Така кераміка відома на роменських городищах, розташованих по Сулі (городище Ведмеже), біля м. Суми (городище Битиця), на городищі Курган в с. Волинцеве.

³ Д. Т. Березовець, Харівський скарб, Археологія, т. VI, К., 1952.

⁴ Зберігається в Київському державному історичному музеї.

Ось, в основному, ті археологічні пам'ятки, вивчення яких дає можливість говорити про соціальну та економічну організацію племен Лівобережжя УРСР, згадуваних у Початковому літописі, тобто племені сіверян.

Основи високої культури Київської Русі були закладені в час так званого племенного періоду. Тоді ж були закладені і основи єдності слов'янських культур на величезних просторах Східної Європи. Це явище відзначив і літописець, який записав, що радимичі, в'ятичі та сіверяни вже здавна мають однакові звичаї.

Археологічні матеріали також не заперечують цього. Так, наприклад, найближче до пам'яток роменського типу стоїть Боршевське городище, біля м. Воронеж на Дону¹.

На Правобережжі УРСР пам'ятки типу роменських городищ невідомі, але тут є дуже близькі до них пам'ятки типу поселення в Луці-Райковецькій на Житомирщині². Це поселення розташоване, як і Волинцевське, в заплаві річки; на ньому були напівземлянки з великими печами, складеними з каменю без скріплюючого розчину. Кераміка з цього поселення — ліпна або зроблена на дуже примітивному гончарному крузі, товстостінна, з шершавою поверхнею, прямим зрізом в'єць. Орнаментована вона по всій поверхні хвилястим або лінійним орнаментом, що йде навколо всієї посудини. В глині є великі домішки зерен кварцу; металевих речей у житлах було знайдено дуже мало. Пам'ятки цього типу були виявлені потім в різних місцях Правобережжя.

Роменські, боршевські та райковецькі типи пам'яток не ідентичні, хоч вони і відносяться до одного часу. Всі вони свідчать про дуже близький побут і єдину культуру населення, що їх залишило. Кожну територіальну групу подібних пам'яток ми повинні розглядати як пам'ятки того чи іншого східнослов'янського племені. Близькі риси деяких територіально різних пам'яток, нам здається, все ж не дають права вживати такі узагальнені терміни, як наприклад, „пам'ятки роменсько-боршевського типу“, тому що вони залишені все ж такі різними племенами.

III

Кажучи про пам'ятки Лівобережжя I тисячоліття н. е., не можна пройти мимо такого історичного явища, як культура полів поховань черняхівського типу та відношення її до пам'яток, які нас цікавлять.

Значна частина дослідників вважає, що верхньою хронологічною межею пам'яток культури полів поховань черняхівського типу є середина I тисячоліття. Окремі дослідники вважають, що ці пам'ятки існують далеко пізніше і безпосередньо переростають в культуру Київської Русі (Є. В. Махно, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський), будучи головною складовою частиною її. В зв'язку з цим цікаво простежити зв'язки між пам'ятками черняхівського типу і волинцевсько-роменського. До відкриття ранньороменських пам'яток (Волинцевське поселення) вважалося, що між згаданими категоріями пам'яток існує хронологічний розрив принаймні в два-три століття. В світлі нових відкриттів цей розрив стає далеко меншим, а якщо взяти за верхню дату існування культури полів поховань черняхівського типу VI ст., то такого розриву може і не бути зовсім. Здавалося б, що ці пам'ятки, такі близькі в часі та територіально, повинні мати спадкоємні зв'язки.

Проте археологічні ознаки цих культур не мають між собою нічого спільного: „...кожна з цих культур настільки своєрідна, що ні в одній

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, М.—Л., 1946.

² В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 12, 13.

з них ми не можемо знайти елементів матеріальної культури, які в будь-якій мірі зв'язували б їх" — цілком слушно стверджує І. І. Ляпушкін¹.

Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу займають майже, всю лісостепову смугу УРСР, в тому числі і лівий берег Дніпра. Північні межі їх розповсюдження не заходять у лісні райони, обмежуючись нижньою частиною середніх течій Сули, Псла, Ворскли.

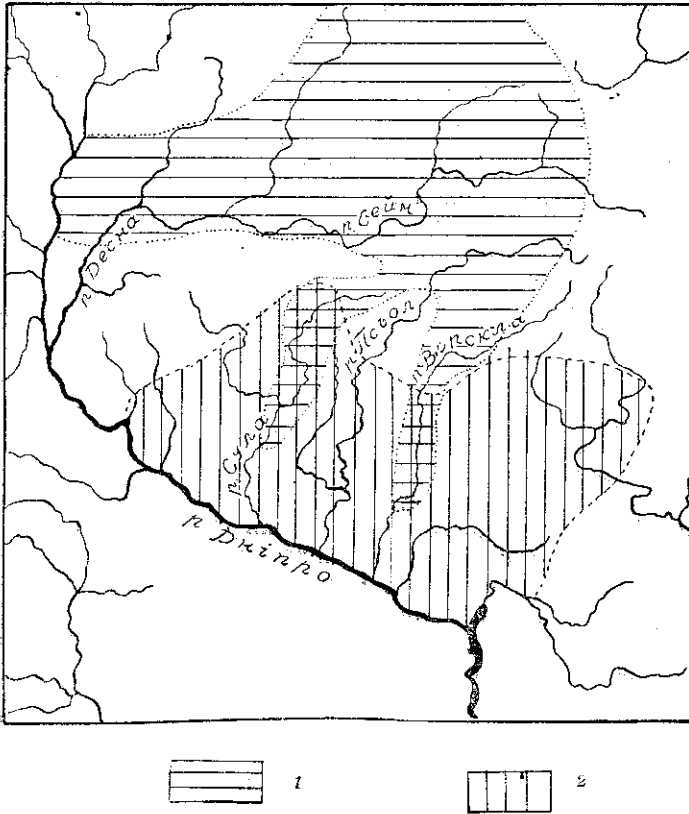

Рис. 6. Карта розповсюдження пам'яток роменського та черняхівського типів: 1 — пам'ятки роменського типу; 2 — пам'ятки черняхівського типу.

В Подесінні та Посейм'ї ці пам'ятки невідомі. На протязі 1947—1950 рр. нам довелося проводити археологічні розвідки на значній ділянці течії Сейму в межах УРСР, під час яких не було зустрінуто жодної пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу. Відомості про знаходження пам'яток черняхівського типу в північній частині течії Сейму, а саме в с. Авдієвці, Курської області², судячи з опублікованих матеріалів, можна ставити під сумнів. Нам здається, що автор публікації тенденційно намагається зв'язати пам'ятки останньої чверті I тисячоліття з широко розповсюдженою культурою полів поховань черняхівського типу.

Як видно з публікації, поселення в с. Авдієвці відноситься до пам'яток волинцевського типу; не виключено, що воно древніше самого Волинцевського поселення, але до культури полів поховань черняхівського типу воно ніякого відношення не має.

¹ І. І. Ляпушкін, Памятники культуры „полей погребений“ Днепрового Левобережья, СА, XIII, М.—Л., 1950, стор. 25.

² А. Е. Алихова, Авдеевское селище, КСИИМК, вып. XXXVIII, М., 1951, стор. 106—112.

Волинцевські поселення та роменські городища розповсюджені в іншій географічній смузі. Вони явно тягаться до Лісу, район їх розповсюдження — це район підзолистих ґрунтів — Сейм, Десна вище гирла Сейму, верхні течії Сули, Псла, Ворскли.

У тих місцях, де підзолисті ґрунти спускаються по долинах річок (Сула, Ворскла), спускаються і ці пам'ятки. В таких своєрідних лісних „язиках“ по долинах Сули і Ворскли і знаходяться місця стиків цих двох культур. Тут пам'ятки волинцевського та роменського типів ніби вклинюються в суцільний масив пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, залишаючись цілком самотніми.

Кружальна кераміка, що є на поселеннях волинцевського типу, і кераміка культури полів поховань черняхівського типу мають спільний орнаментальний мотив з пролощених ліній та смуг. На нашу думку, це явище зовсім не свідчить про якісь внутрішні зв'язки цих культур. Якщо шукати зв'язки волинцевської кружальної кераміки, то для цього слід звернутися до пам'яток салтово-маяцького типу, більш близьких до волинцевських за часом і історичною обстановкою.

IV

Про територію, яку займало плем'я сіверян, ніколи не висловлювалось кілька думок. Всі дослідники приймають цю територію в межах, указаних літописцем, що цілком збігається з районом розповсюдження волинцевських та роменських пам'яток.

Деталізація границь цього племені поки що не зроблена. Така деталізація буде полягати в складанні археологічної карти волинцевських та роменських пам'яток. Поки що можна лише сказати, що, як встановлено розвідками І. І. Ляпушкіна, вказані пам'ятки не підходять безпосередньо до Дніпра на заході, на сході вони не переходять за вододіл верхньої течії Сіверського Дінця та Осколу, а на півдні — за вододіл Ворскли та Орелі¹.

Деяка розбіжність у поглядах виникла щодо території Чернігова та межиріччя Дніпро—Десна на південь від нього.

Д. Я. Самоквасов вважав, що Чернігів є центром сіверянської землі і, виходячи з цього, всі слов'янські старожитності в його районі вважав сіверянськими.

Б. О. Рибаків не вважає район межиріччя Дніпро—Десна з Черніговом складовою частиною племенної території сіверян. Він вважає, що ця територія входила до складу полянських земель. До таких висновків він прийшов, аналізуючи курганні матеріали та відсутність тут городищ роменського типу². Слід відзначити, що Б. О. Рибаків, оперуючи курганними матеріалами Х—ХІІІ ст.ст., раніші кургани з трупоспаленням в урнах³, тобто власно сіверянські, з огляду на незначний і не завжди виразний інвентар, властивий для них, свідомо ігнорував.

Вирішуючи питання про те, якому з племен Початкового літопису належала ця територія, необхідно враховувати шлях історичного розвитку всієї території сіверян.

Межиріччя Дніпро—Десна знаходилось у трохи інших умовах, ніж Посейм'я. Якщо райони верхніх течій Сули, Ворскли та Псла, як і вся течія Сейму, ще в ІХ—Х ст.ст. були досить глухими лісовими місцевостями, які лежали на значній віддалі від культурних центрів Київської Русі, то цього не можна сказати про околиці Чернігова. Маючи зручні

¹ І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952, стор. 300.

² Б. А. Рыбаков, Поляне и северяне, СЭ, VI—VII, М., 1947, стор. 88.

³ Там же, стор. 91.

шляхи сполучення і знаходячись між двома значними водними артеріями, ця територія далеко раніше, ніж інші сіверянські землі, підпала під нівелюючу дію Київської держави, яка в цей час складалася.

Очевидно, що до VII, а можливо, і до VIII ст. тут жило населення з тією ж матеріальною культурою, що і в Посейм'ї. З часом історичний розвиток цієї території пішов швидшими темпами, характерними для центрів Київської Русі, що формувалися в цей час. В районах Сейму, Псла, Сули та Ворскли в іншій історичній обстановці дальший розвиток культури сіверян привів до складання культури городищ роменського типу.

Підтвердженням припущення про єдиний шлях розвитку північної частини Лівобережжя до кінця VIII ст. можуть бути знахідки в нижніх шарах древнього Чернігова кераміки волинцевського та роменського типів¹, а також виявлені при археологічних дослідженнях в с. Шестовиці напівземляночні житла волинцевського типу².

V

Економічною основою суспільного життя жителів волинцевських поселень і городищ роменського типу, як і у всіх східнослов'янських племен того часу, було землеробство і пов'язане з ним скотарство.

На всіх розкопаних поселеннях ми знаходимо численні свідчення хліборобського побуту їх мешканців. На Волинцевському поселенні знайдено залізний наральник, правда, більш примітивний, ніж відомі наральники часів Київської Русі, і серп, дуже близький за формами до серпів Райковецького городища. Досконаліші наральники знайдені на городищах роменського типу Курган та Вишнева Гора.

При підсічному землеробстві, коли оброблявся ґрунт з залишками пнів та коренів дерев, навряд чи було доцільним використовувати орні знаряддя з залізним наконечником. Подібні знаряддя можна ефективно використовувати на землях, що обробляються з року в рік, а не періодично, як при підсічному хліборобстві. Виходячи з цього, можна думати, що вже в VIII ст. сіверяни мали постійні поля і підсіка не була головним типом землеробства. Підтверджують цю думку і плуг з Токарівського торфовища, що мав горизонтальний повзун³, і значні розміри сіверянських поселень.

Поруч з землеробством значне місце займало і скотарство. Кістковий матеріал з культурних шарів Волинцевського та Сосницького поселень свідчить, що в складі приселищного стада були корова, кінь, коза, вівця та свиня⁴. Такий склад стада характерний і для пізніших пам'яток.

Підсобну роль в господарстві відігравало мисливство та рибальство. Мисливство, крім м'яса, давало і цінні хутра, які, за свідченням арабських авторів і руського літописця, поруч з іншими товарами, були предметами зовнішньої торгівлі. Об'єктами полювання були: лось, косуля, дикий кабан, вовк, ведмідь та інші тварини. Про рибальство свідчать знахідки на роменських городищах рибальських гачків і гарпунів, а також численні знахідки риб'ячої луски та кісток.

Певну роль в господарстві відігравало і бортництво. Під час розкопок городища Вишнева Гора в одному з жител був знайдений великий горщик з відбитою верхньою частиною, заповнений жовтою торфоподібною масою, в якій знаходився маленький дерев'яний черпачок.

¹ В. А. Богусевич, Розкопки в Чернігові, Археологія, т. VI, К., 1952.

² Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, К., 1952, стор. 126.

³ Д. Т. Березовець, Плуг з Токарівського торфовища, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 174.

⁴ Перелічено в убуювачому порядку.

Хімічний аналіз цієї маси показав, що вона дуже близька до меду і воску. Тріски з слідами відрубання їх сокирою, що знаходились в цій масі, свідчать, що соти вирубувались прямо з дупла дерева, тобто, що це був мед диких бджіл.

Поряд з сільським господарством однією з основних галузей господарської діяльності сіверян було ремесло. Залишки залізоплавильного виробництва на Волинцевському поселенні, а також на деяких роменських і на близьких до них Боршевському і Кузнецькому городищах свідчать про досить високу техніку цього процесу, майже таку, як і в Київській Русі.

Сіверянські поселення і городища дають різноманітний і досить повний набір виробів з металу: наральники, серпи, тесла, рибальські гачки, ості, кресала, ножі, кинджали, кольчуги та ін. Крім виробів з заліза, відомі вироби з міді, золота, срібла — в основному прикраси. Розкопки могильників дають численні бусини з скла, пасти, гірського кришталю, а також перстні, браслети, бубенці. Всі ці речі зроблені дуже майстерно. Особливо цікавий в цьому відношенні Харівський скарб. Речі цього скарбу демонструють надзвичайно високу техніку ремісничого виробництва. Для вироблення деяких речей застосована найвища ювелірна техніка того часу — зернь та скань. Більшість речей скарбу — майстерні вироби митця.

Речі, аналогічні харівським, відомі з матеріалів поселення VII—VIII ст.ст. на Пастирському городищі, але там всі вони відлиті по восковій моделі, а не оригінальні. Речі Харівського скарбу зроблені з металів високої проби, причому чим складніша техніка виготовлення речі, тим більша кількість дорогоцінного металу, що знаходилась в ній. Так, серги, прикрашені зерню та сканню, мають пробу 875—916°, в той час як простіші вироби мають пробу 600°.

Все це дає право твердити про наявність у сіверян розвинутого залізотоплення, ковальського та ювелірного ремесла.

Гончарний круг вже був відомий сіверянам, хоч основна маса глиняного посуду і вироблялася жінками хатнім способом, без гончарного круга.

Посуд, зроблений на гончарному крузі, відомий ще в ранніх пам'ятках (типу Волинцеве), довгий час існував поруч з ліпним. Наприкінці IX або на початку X ст. виробництво глиняного посуду набирає все більш і більш ремісничого характеру, переходячи до рук чоловіків — ремісників-професіоналів, які працюють виключно на гончарному крузі.

У виробництві знярядь праці та побутових предметів значне місце займало дерево. З дерева виготовляли: плуги, держакі різних інструментів, відра, діжки, черпаки, миски, ложки, чим, мабуть, і пояснюється незначна кількість глиняних мисок на сіверянських пам'ятках, розповсюджених в культурі полів поховань черняхівського типу.

Жителі волинцевських поселень та роменських городищ вели і зовнішню торгівлю. Про це свідчать знахідки на всій сіверянській території як окремих арабських монет, так і численних скарбів їх, а також знахідки уламків амфор та різних інших імпортованих речей.

Пам'ятки волинцевського та роменського типів показують нам суспільство на етапі зростаючого феодалізму. Патріархальної родини як виробничого колективу, необхідного при існуванні підсічного землеробства, тут ми вже не знаходимо. Існування орного землеробства дало можливість вести господарство звичайній (моногамній) родині і на якомусь етапі одержувати продуктів сільського господарства більше, ніж потрібно для власного споживання. Тут мала місце суспільна община, в якій сполучається індивідуальне господарство її членів з колективним володінням випасів, лісів, мисливських та рибальських угідь, а можливо, і орної землі.

В зв'язку із збільшенням продуктивності сільського господарства ремесло відокремлюється від нього, зростає суспільна диференціація.

Ілюстрацією цьому може бути кілька поховань з Волинцевського могильника. Тут, як уже згадувалося, виявлено в трьох найбагатших похованнях урни, зроблені на крузі. Тут же знайдена і зброя. Це, очевидно, поховання дружинників, що були широко розповсюджені в ранній період Київської Русі.

Про соціальну нерівність населення в цей час свідчать і скарби, знайдені на сіверянській території, які належали, безумовно, не рядовому населенню, а представникам суспільної верхівки. Такі скарби, як Фатівизький і Перещепинський, які мали в своєму складі речі аварського або візантійського походження, свідчать, разом з цим, про те, що власники цих скарбів здобували їх не тільки на своїй батьківщині, а й за її межами.

Все сказане характеризує одне з східнослов'янських племен VII—X ст.ст. — сіверян, — яких, безумовно, вже не можна розглядати як плем'я родо-племінного періоду. Воно являло собою територіальну, можливо, і політичну організацію етнічно спорідненого населення, з ознаками майнової нерівності, з родовою знаттю, що відокремилася, з воєнним ватажком — князем.

Зараз, як бачимо, визначаються пам'ятки другої половини I тисячоліття, які мають всі підстави розглядатись як приналежні літописному племені сіверян. Дальші дослідження цих пам'яток, безумовно, висвітлять багато інших проблем цього важливого періоду ранньої слов'янської історії.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

К ВОПРОСУ О ЛЕТОПИСНЫХ СЕВЕРЯНАХ

Резюме

Большинство исследователей, изучавших племена, упоминаемые в „Повести временных лет“, ставили перед собой задачи определения границ отдельных племен и составления карты расселения их по археологическим данным.

Для выполнения этих задач привлекались комплексы женских украшений (определяемых как характерные для того или иного племени) из курганных могильников X—XIV вв.

Эти материалы, по мнению П. Н. Третьякова, к которому присоединяемся и мы, не могут служить полноценными источниками для изучения племен указанного времени, так как являются материалами уже этнографическими.

Изучать племена, упоминаемые в Начальной летописи, следует на основании оставленных ими памятников материальной культуры.

Для племени северян такими памятниками являются поселения, городища и могильники VII—IX вв., т. е. волынцевского и роменского типов.

В литературе утвердилось мнение о необычайной архаичности и примитивности культуры городищ роменского типа, что верно лишь отчасти.

Уже на поселениях волынцевского типа есть кружальная керамика, разнообразные изделия из железа, меди, серебра. Значительное количество их известно и из городищ роменского типа.

Волынцевские поселения и роменские городища очень близки между собой характером домостроительства, укладом жизни, бытовым инвентарем, формами керамики и т. д.

В погребальном обряде обитателей городищ роменского типа (урны под поверхностью насыпи кургана) можно усматривать дальнейшее развитие погребального обряда жителей волынцевских поселений.

Культура полей погребений черняховского типа на Левобережье не может рассматриваться как предшествующая северянской. У них все различно: и территория распространения, и домостроительство, и инвентарь.

Территория, занимаемая племенем северян, совпадает с территорией распространения памятников роменского типа.

Следует полагать, что территория междуречья Днепр—Десна с г. Черниговом входила в состав племенной северянской территории.

Экономической основой северянского общества было земледелие, вероятнее всего пашенное, и связанное с ним скотоводство.

Крупной отраслью хозяйственной деятельности северян было ремесло. Кроме того, некоторую роль играла охота, рыбная ловля и лесные промыслы.

Северяне сами выплавляли железо из болотных руд и делали из него довольно разнообразный хозяйственный инвентарь. Высоко развито было ювелирное ремесло, о чем свидетельствуют дошедшие до нас клады.

Не чужда была северянам внешняя и внутренняя торговля. Об этом свидетельствуют арабские монеты и привозные вещи, прослеживаемые на всей северянской территории.

Глиняная посуда в основном изготовлялась домашним способом — производство кружальной посуды стало господствующим лишь к X в.

На основании материалов могильников и поселений можно сделать вывод, что уже в VIII в. в северянском обществе существовала значительная имущественная дифференциация. В некоторых погребениях Волынцевского могильника можно усматривать зачатки дружинных захоронений.

Характер неукрепленных поселений говорит о том, что северяне в это время жили соседской общиной, большая семья была для них уже пройденным этапом.
